

Наталія Юсова

ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ ПРО ДАВНЬОРУСЬКУ НАРОДНІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ СРСР ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1945 РР.)

Серед ключових напрямків досліджень радянських істориків з давньоруського періоду була концептуальна розробка проблем місця Київської Русі в історії трьох східнослов'янських народів та етнічного утворення східних слов'ян в цей період. В історичну науку того часу ця концепція ввійшла під назвою “давньоруська народність”. Ґрунтовні і всеохоплюючі історіографічні дослідження процесу виникнення та формування даної теорії були відсутні в радянській науці. Відсутні вони і зараз. Практично залишаються не розкритими на історіографічному рівні такі питання, як: витоки даної концепції, хронологічний момент першого формулювання цієї проблеми, процес виникнення теорії в цілому. Не отримали об'єктивної відповіді питання про вплив на становлення теорії позанаукових чинників - ідеологічні втручання з боку Й.В. Сталіна та компартійного керівництва, кампанія боротьби з націоналізмом та шовінізмом, необхідність дати ідеологічну відповідь нацистській расовій теорії про походження народів та їх роль у світовій історії (в контексті цього останнього не звернуто також увагу на зв'язок етногенетичних досліджень і формування теорії про давньоруську народність); фактор актуалізації єдності трьох слов'янських народів у зв'язку з німецько-фашистською агресією тощо.

В даній статті робиться спроба частково розглянути останні два соціокультурні чинники, які в наукознавстві зазвичай відносять до екстерналістських факторів. В першу чергу, - їх відображення у працях окремих фундаторів теорії “давньоруської народності” в часи німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

Неупереджене та виважене історіографічне висвітлення даної теми має на меті також запобігти широкому розповсюдженню поверхових, некваліфікованих і популяризаторських історіографічних оглядів виникнення концепції “давньоруської народності”. Зокрема, сучасний український археолог (фахівець з проблем мезоліту) і популяризатор давньої історії України Л.Л. Залізник¹, в одній із своїх численних публікацій з цього питання категорично стверджує, що: “Історіографічний аналіз свідчить, ... концепція давньоруської народності була сформульована в кремлівських кабінетах в умовах патріотичного піднесення перших повоєнних років”². При цьому жодних фактів й аргументів на користь викладеної думки він не наводить. Об’єктивний же історіографічний аналіз свідчить, що “патріотичне піднесення”³, справді, мало місце. Воно було одним із головних позанаукових чинників, які вплинули на розробку теорії про давньоруську народність, але сталося це не в “перші повоєнні роки”, а під час самої війни. До того ж інтелектуальні передумови для виникнення концепції склалися ще в довоєнний час⁴. Зокрема, в радянській історичній науці оформився перехід на нові позиції, як стосовно місця Київської Русі в історії трьох східнослов’янських народів, так і їх етнічного утворення⁵. Незважаючи на ідеологічні та інші позанаукові чинники радянська історична наука, виходячи із внутрішньої логіки розвитку науки взагалі, спираючись на кількісне нагромадження нових матеріалів⁶, продовжила більш-менш поміркований напрямок дореволюційної історіографії. З’єднуючою ланкою між ними були праці О.Є. Преснякова⁷.

Необхідність відновлення етногенетичних досліджень в СРСР (що призупинилися після смерті М.Я. Марра (1934 р.), під тиском політичних репресій 30-х рр., недовіри більшовицького режиму до етнології й антропології, спонукала сама німецько-фашистська агресія проти народів Радянського Союзу. Ця агресія на теоретичному рівні підкріплювалася націоналістичними й расистськими доктринами пангерманізму в новій нацистській інтерпретації. Варто розглянути історію та сутність цих доктрин, які відіграли роль інтелектуального каталізатора щодо радянської історіографії.

Родоначальниками пангерманізму були німецькі філософи Й.Фіхте і Г.Гегель⁸. Зокрема Г.Гегелю належить думка про “нову германську еру”, відлік якої він починає з епохи великого переселення народів. За Г.Гегелем виходило, що всюди в Європі носіями державної ідеї, організації та історичного прогресу виступали лише представники германських народів. Їм філософ приписує вибраність та перевагу у духовності над іншими народами. Сам Г.Гегель у своїх творах надзвичайно зверхньо відзивається про слов’ян. На його думку, тільки в Німеччині та частково в Скандинавії збереглася “чиста німецька раса”. Далі філософ повторює головне положення “норманістів” про заснування скандинавами Давньоруської держави⁹. Зауважимо: крайні ж погляди частини “норманістів” якраз і використали для обґрунтування своєї експансії проти східного слов’янства нацисти. Ось чому в воєнні та повоєнні роки в радянській гуманітарній науці посилилася боротьба з “норманізмом”. Деякою мірою ця боротьба вплинула на формування теорії “давньоруської народності”, про що мова піде далі.

Незважаючи на те, що гегелівська діалектика одночасно з утопічним соціалізмом Сен-Сімона, Фур'є та економічною теорією А.Смітта та Д.Ріккардо була одним із “трьох китів” марксистського вчення, ще в рік приходу А.Гітлера до влади “Партиздат” випустив книгу “Гегельянство на службі германського фашизму ...”¹⁰, а наприкінці Великої Вітчизняної війни в партійній пресі пролунала вимога до радянських філософів посилити критику реакційних сторін гегельянства¹¹. Проте, суворо критикувати Г.Гегеля компартійні ідеологи не могли собі дозволити, оскільки критика Г.Гегеля підривала б основи марксизму. А тоді логічно було б критикувати і К.Маркса.

Основною складовою частиною пангерманізму згодом став расизм. Його творцями ще в тому ж ХІХ ст. стали француз Ж.А. Гобіно та англієць Х.Чемберлен. Перший в своїй чотирьохтомній праці “Про нерівність людських рас” зробив виклад власної теорії щодо ієрархічної градації, витвореної на штучному принципі удаваних переваг¹². Він вибудовує внутрішню ієрархію вже самої білої раси, на вершину якої поміщає німців. Останніх Ж.Гобіно оголосив “істинними арійцями і сіллю землі”¹³. Х.Чемберлен, який вважається головним пророком німецького месіанства, в 1899 р. в двохтомній праці “Основи ХІХ століття”, присвяченому ролі “арійської” раси в історії, розглядає германську расу як єдину пружину історичного розвитку¹⁴. Всі негерманські народи, за Х.Чемберленом, - неповноцінні¹⁵.

Доктрини пангерманізму та расизму ХІХ - початку ХХ ст. розвинули ідеологи нацизму. Ці теорії потрібні були гітлерівцям для обґрунтування своєї експансії на Схід (“Drang nach Osten”) з метою завоювання “життєвого простору” для “вибраної арійської раси”. Всі ж інші народи, в першу чергу слов'ян, вони вважали за недолудків - напівтварин¹⁶, яких можна й потрібно знищувати. Саме тому Гімлер в січні 1941 р. твердив, що “метою походу на Росію є скорочення слов'янського населення на 30 мільйонів”¹⁷. Ще в 1940 р. відомство Г.Гімлера (СС) розробило секретну програму повного знищення слов'янства. Згідно з якою планувалося “расово придатну” частину слов'ян онімечити, інших або ліквідувати, або ж перетворити на рабів¹⁸.

Але одним із головних планів з геноциду народів Східної Європи був генеральний план “Ost”, що мав на меті не тільки ліквідацію Радянського Союзу як держави, а й **фізичне винищення** усього слов'янства з подальшою германізацією всієї Східної Європи до Уралу, а можливо, й до Сибіру¹⁹. Відповідно до плану “Ost” передбачалося знищити 120-140 мільйонів людей на території Польщі та СРСР. Серед них 25 млн - мешканців України²⁰.

Представники радянської гуманітарної науки, маючи для себе за дороговказ політичний курс ВКП(б), після приходу нацистів до влади (1933 р.) і аж до підписання німецько-радянського союзу (вересень 1939 р.), активно провадили науково-теоретичну боротьбу проти расових доктрин пангерманізму, фашистських фальсифікацій історії тощо. В цьому відношенні слід відмітити два важливих збірники наукових праць²¹. Найбільш цікавий з них - збірник статей провідних фахівців з питань всесвітньої історії - “Против фашистской фальсификации истории”. Серед інших, вміщених в ньому, варто виділити доробки Ф.І. Натовича (він же

і відповідальний редактор даного видання), Є.Г. Кагарова, Є.А. Космінського, М.П. Граціанського, академіка Є.В. Тарле. Наприклад, в статті Ф.І. Натовича “Фашизм і фальсифікація исторической науки” показано методи історичних фальсифікацій нацистських істориків щодо всесвітнього поступу взагалі²². В статтях Є.Г. Кагарова та Є.А. Космінського піддано критиці расові теорії фашистів, що спотворювали середньовічну історію Європи²³. Викриттю політики “Drang nach Osten” і фашистської геополітики взагалі присвятили свої праці М.П. Граціанський і академік Є.В. Тарле²⁴. Робота науковців у цьому напрямку була продовжена під час Великої Вітчизняної війни та по її закінченні.

В роки війни боротьба радянських істориків з фашистською фальсифікацією історії, за висловом головного речника істориків-марксистів Г.М. Панкратової, набула значення “священного обов’язку і зобов’язаності будь-якої чесної і об’єктивної, прогресивної науки”²⁵.

Расово-націоналістичні теорії піддав критиці ще відомий російський історик О.Є. Пресняков, який, до речі, у 1907 р. зробив спробу постановки питання про “нову” “історичну” народність²⁶ доби Київської Русі, відмінну від попередніх та майбутніх етнічних утворень східних слов’ян²⁷. О.Є. Пресняков доводить безпідставність расистських поглядів вже згаданих Ж.Гобіно та Х.Чемберлена. Зокрема, вчений пише: “Антропология давно і твердо з’ясувала, що на земній кулі, взагалі, а в Європі, мабуть, особливо, ми дарма почали б шукати більш або менш чистих рас ... Основні антропологічні ознаки - будова кістяка, довго- або короткоголовість, колір волосся і т.д. - так перемішані в середовищі будь-якого з сучасних європейських народів, що встановити певний, хоча б у найзагальніших рисах, антропологічний тип для кожного з них зовсім неможливо. Точних, наукових, визначень народності за ознаками антропологічними бути не може”²⁸. Провідною думкою даної вступної лекції до свого університетського курсу 1907-08 рр. є дослідження теоретичних питань етногенезу східних слов’ян²⁹. Свій розвиток етногенетичні дослідження цього російського історика отримали в статті “Задачи синтеза протоисторических судеб Восточной Европы”, опублікованій, між іншим, в одному з маррівських збірників³⁰. У ній подано історіографічний огляд питань етногенезу східних слов’ян та методологічні засади етногенетичних досліджень. Важливість даної статті О.Є. Преснякова полягає в тому, що вона розвиває й доповнює погляди М.Я. Марра. Одним із ключових виразів теорії М.Я. Марра - є вираз - “доісторична розселеність”. Вона, на думку М.Я. Марра, є початком етногенезу будь-якого народу. Але у доісторичні часи розселяється не один, який-небудь, вже етнічно сформований народ, а “багаточисельні племена” різноманітних етнічних утворень, незалежно від виниклих згодом в кожному з цих дискретних історичних гнізд історичних народів і культур³¹. В цьому полягає квінтесенція концепції М.Я. Марра. О.Є. Пресняков же встановлює органічний зв’язок процесів етногенезу між так званими доісторичними та історичними часами³². Етногенетична школа академіка М.Я. Марра, до поглядів якої частково приєднувався О.Є. Пресняков, заклала підвалини подальших досліджень зазначеного спрямування серед науковців СРСР, що відновилися в роки німецько-фашистської агресії. Марровські концепції етно- та глотогенезу досить

переконливо давали відсіч расистським доктринам пангерманізму й арійського першорідства та винятковості.

Послідовниками М.Я. Марра були відомі радянські історики медієвісти, які в першій половині 1940-х рр. і відновили етногенетичні дослідження в СРСР. Це, зокрема, - А.Д. Удальцов, М.С. Державін, В.І. Пічета, В.В. Мавродін. Зазначимо, що А.Д. Удальцов, В.В. Мавродін, В.І. Пічета були також фундаторами теорії “давньоруської народності”.

Відомий радянський дослідник історіографії М.Л. Рубінштейн був одним із ініціаторів видання “Лекций по русской истории” О.Є. Преснякова, редактором, автором передмови та коментарів видання. До першого тому “Лекций ...” він вирішив за необхідне перевидати як додаток розглянуту нами щойно статтю О.Є. Преснякова. Перевидання “Лекций...” та статті російського вченого було вельми актуальним в умовах загострення політичної ситуації в Європі у зв’язку з практичним втіленням в життя ідей нового арійського пангерманізму гітлерівським режимом. У передмові М.Л. Рубінштейн приєднується до гострої критики О.Є. Пресняковим “расистських націоналістичних теорій з проблем етногенезу слов’янських народів”³³. Також ним відмічається, що основна проблема пресняковського курсу лекцій - проблема етногенезу³⁴.

Від самого початку війни фашистської Німеччини проти СРСР нацистська теорія та практика спричинила актуалізацію ідей слов’янської єдності, зокрема єдності та спільності історичної долі українців, росіян і білорусів. Пошуки цієї ж історичної єдності в минулому, без крайнощів шовінізму і націоналізму, законімірно привели радянських істориків до створення теорії про єдину етнопільноту східних слов’ян Давньоруського періоду. В працях радянських істориків воєнного періоду особливо приділялася увага питанням боротьби “русського народу” періоду Київської Русі проти спільних зовнішніх ворогів³⁵.

Один із перших вагомих кроків в цьому напрямку зробив відомий український історик-медієвіст, який в 1942-1947 рр. обіймав посаду директора Інституту історії АН УРСР - Микола Неонович Петровський. В доповіді “Київська Русь - спільний початковий період історії російського, українського й білоруського народів”, що була виголошена на сесії відділу суспільних наук АН УРСР у січні 1942 р. в м. Уфі³⁶. Вчений піддав критиці концепції історії Київської Русі російських “великодержавних істориків” та українських “істориків-націоналістів”. Він вважав їх однобічними й помилковими, тому що “вони не охоплюють цілком багатоманітного історичного процесу, що відбувався в Київській Русі”³⁷. Український історик категорично стверджує, що “в жодному разі не можна дивитися на неї (Київську Русь - Ю.Н.) як на етап минулого лише одного із східнослов’янських народів, бо насправді часи Київської Русі були спільним початковим періодом історії усіх східних слов’ян - росіян, українців і білорусів”³⁸. Принагідно зауважимо, що словосполучення “спільний початковий період” використовує ще в 1937 р. К.Г. Гуслистий³⁹.

Аргументацію основних положень своєї доповіді М.Н. Петровський будує на свідченнях та аналізі літописів. У доповіді вчений акцентує увагу на ознаках єдності східнослов’янських племен, як в період Київської Русі, так і в період феодальної

роздробленості (XII-XIII ст.). На наш погляд, М.Н. Петровський розумів неоднозначність терміну “руський народ”, тому що намагається його уникати, але постійно використовує словосполучення “єдиний народ”, “єдність народу”, який “населяв Київську державу і феодальні князівства XII-XIII ст.”⁴⁰. У вказані періоди східнослов’янські племена, за М.Н. Петровським, становили “один народ”⁴¹. Історик не вживає і словосполучення “етнічна єдність”, але перераховує і розкриває майже всі основні ознаки, які вказують на неї. Власне на конкретизації ознак єдності або спільності “руського народу” і базуються здебільшого погляди В.В. Мавродіна на “давньоруську народність”. Тому, коли український дослідник розкриває й аргументує ознаки єдності, то цим він випереджає в часі положення В.В. Мавродіна 1945 р. За концепцією М.Н. Петровського ознаками єдності східнослов’янських племен, як єдиного народу доби Київської Русі та феодальних князівств XII-XIII ст. є: державна єдність, єдність **розмовної** (виділено - Ю.Н.) та літературної мови, релігійна єдність, однаковість соціальної стратиграфії (князі, бояри, смерди тощо), спільність торговельних шляхів, єдність правової бази, династична єдність, єдність та спільність культури⁴², єдність в боротьбі проти іноземних загарбників⁴³. Зауважимо, що в умовах практичної актуалізації останньої ознаки дослідник присвятив їй висвітленню половину статті. На відміну від Б.Д. Грекова⁴⁴ і В.В. Мавродіна⁴⁵, але згідно з О.Є. Пресняковим⁴⁶, М.Н. Петровський не виділяє такої провідної ознаки етнічної єдності на етапі становлення народності, як етнічна (або національна) самосвідомість, зате ним додатково виділяються такі ознаки, як: однаковість соціальної стратиграфії (“єдність класів”) та спільність торговельних шляхів. В той час, коли Б.Д. Греков пише про початок розпаду єдиного “руського народу” ще в надрах Київської Русі, а В.В. Мавродін в працях до 1950 р. - в період феодальної роздробленості, то М.Н. Петровський дає зрозуміти: дана єдність зберігалася до нашестя орд хана Батия. Тобто, концепцію М.Н. Петровського можна віднести до тих поглядів вчених щодо стійкості етнічного утворення східних слов’ян в давньоруську добу, згідно яких давньоруська народність (“один народ” доби Київської Русі і феодальних князівств XII-XIII ст.⁴⁷) в XII-XIII ст. переживала час подальшої консолідації і була одним із основних елементів єдності руських земель⁴⁸. Зазначемо також, що зі змісту доповіді можна дійти висновку: вираз М.Н. Петровського про “**спільний** початковий період” по суті тотожний тезі про “**спільну** колицу” (виділено - Ю.Н.). Як доказ існування єдності “руського народу” в цей “спільний початковий період” М.Н. Петровським наводяться і свідчення з українських джерел XVI-XVII ст. стосовно збереження навіть і в ті часи “пам’яті” про “єдиний народ” в давньоруську добу⁴⁹.

Таким чином, виявляється, що у 1942 р. український історик М.Н. Петровський першим серед радянських дослідників висунув розгорнуту концепцію, близьку по своїй суті до концепції “давньоруської народності”. В.В. Мавродін, до речі, в своїй праці “Образование Древнерусского государства” (1945) враховує дану доповідь М.Н. Петровського. Це дає підстави вважати, що В.В. Мавродін просто розвинув погляди М.Н. Петровського⁵⁰.

За редакцією М.Н. Петровського в 1943 р. в Уфі вийшов перший том академічного видання “Історія України”. В третій главі, написаній К.Г. Гуслистим, висунена теза, що “Київська держава була періодом спільної історії України, Росії, Білорусії”. Початок процесу формування трьох народностей вчений відносить до періоду феодальної роздробленості, а остаточно останні складаються близько XIV- XV ст.⁵¹. Відомий історик держави і права, член-кореспондент АН УРСР С.В. Юшков у другій главі даної колективної монографії, приєднуючись до “цілком правильного висновку”, як на його думку, Б.Д. Грекова про те, що: “історія Київської держави - це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великої Росії ...”, - теж використовує подібно до М.К. Гудзії⁵², вираз про те, що “Київська держава є **колиска** (виділено - Ю.Н.) трьох народностей - української, білоруської, російської”. Кожна з них “має шукати свої джерела й ростки своєї культури в Київській державі”⁵³.

У роки війни радянські медієвісти посилили критику “норманістів”, особливо їх найодіозніших поглядів⁵⁴. Вона, зрозуміло, велася в контексті ідейної відсічі нацистській версії пангерманізму. Головні моменти антинорманістів в ці роки зводилися до наступних положень. Східні слов'яни, або ж “руський народ” (чи народність), в силу природних внутрішніх (здебільшого, соціально-економічних) причин підійшли (-ов, -ла) до створення своєї незалежної та могутньої держави. Давньоруська держава створювалася в боротьбі з зовнішніми ворогами. Одночасно з цим процесом міцніла єдність східнослов'янських племен. Новопостала держава консолідувала, ведучи постійні війни, племенні утворення східних слов'ян в “єдиний руський народ”. Боротьба за збереження цієї єдності з зовнішніми та внутрішніми ворогами продовжувалася і в часи феодальної роздробленості та пізніше. Подібні погляди органічно призводили до появи теорій про єдину “давньоруську народність”⁵⁵. Проте, слід підкреслити, що приблизно до початку “холодної війни” положення провідних радянських вчених були цілком конструктивними й об'єктивними, відповідали новому фактичному матеріалу та науковій методології. В цьому контексті поява концепції про давньоруську народність була у руслі потреб⁵⁶ тогочасної пізнавальної ситуації.

У 1942 р. вийшла науково-популярна брошура відомого дослідника Київської Русі, академіка Б.Д. Грекова з промовистою назвою “Борьба Руси за создание своего государства” (2-ге видання 1945 р.). Тут вчений подав огляд джерел, присвячених темі, винесеній в заголовок. Їхній аналіз дає можливість Б.Д. Грекову зробити ідеологічно важливий висновок: “руський народ, виступивши на історичній арені в VI в., виявився достатньо сильним і організованим, щоби зберегти своє обличчя, свою незалежність, втілити своє офіційне існування в Європі в державну форму, зайняти почесне місце в історії Європи”⁵⁷. Не відкидаючи роль варягів у створенні Київської держави⁵⁸, науковець акцентує увагу на власних зусиллях самого руського народу, який в боротьбі з зовнішніми ворогами витворив свою незалежну державу⁵⁹.

У 1943 ж році вийшла стаття Б.Д. Грекова, присвячена “Повісті временних літ”. Тут він, можливо, вперше декларує “національну й культурну єдність” “руського народу” в Києво-Руський період; вчений також вказує на близькість

“руської” літературної мови цього часу до народної⁶⁰. Тезу про “національну й культурну єдність” Б.Д. Греков повторює і в 1944 р. в черговому перевиданні своєї фундаментальної праці “Киевская Русь”⁶¹. В цій праці він повторює й розвиває основні думки, викладені ще в монографії 1939 р⁶². Так, на її сторінках вчений в досить чіткій формі, але не розгорнуто, підкреслював етнічну єдність “руського народу” в київський період. На його думку, ця етнічна єдність зберігалася і в період феодальної роздробленості. Власне, за Б.Д. Грековим, “руський народ” існував і до виникнення Київської держави⁶³. У 1944 р. вчений уже пише, що етногенетичний процес в період Київської Русі завершився “формуванням слов’янської народності”⁶⁴. Дану “слов’янську народність” Б.Д. Греков визначає такими ознаками, як: єдність мови, в першу чергу - літературної, - та почуття єдності Русі і руського народу⁶⁵. В цьому виданні монографії і Б.Д. Греков також використовує вираз: “Київська держава - колиска великоруського, українського і білоруського народів”⁶⁶. Цей же вираз вчений використовує і на нараді істориків в ЦК ВКП(б) 10 червня 1944 р. В даному виступі Б.Д. Греков закликає радянських істориків “показати конкретно” близьку спорідненість (кревність) трьох східнослов’янських народів⁶⁷. Знаний дослідник Київської Русі С.О. Покровський відмічає, що висновки Б.Д. Грекова “про Київську державу”, як колиску названих народів, - “важливе досягнення радянської історичної науки”⁶⁸. Оцінюючи загалом праці 1930-40-х рр. Б.Д. Грекова, зокрема по соціальній і економічній історії Русі київського й докиївського періодів, український історик А.І. Козаченко пише, що вони уможливили вивчення питання давньоруської народності⁶⁹.

Продовжив свої дослідження, розпочаті ще в передвоєнні роки, в галузі студіювання етногенезу слов’ян⁷⁰, зокрема його східної гілки, й академік М.С. Державін. В своїй монографії “Происхождение русского народа ...” (1944) він відмічає, що східнослов’янські племена утворювали у сукупності руський народ⁷¹. Літописний племінний склад “руського народу”, на думку вченого, являв собою лише один із “етапів його етнографічного становлення”, яким “не закінчувався процес складання великого руського народу”⁷². Базуючись на етно- та глотогенетичній теорії М.Я. Марра, М.С. Державін стверджував, що процес складання “руського народу” відбувався за рахунок “міжплемінних схрещень, які розчиняли попередню племінну спадщину в новому племінному утворенні”⁷³. Спираючись переважно на праці О.А. Шахматова, М.С. Державін у літописних племенах східних слов’ян виділяє три певних субстрати, з яких пізніше склалися український, російський і білоруський народи. Він відмічає, що “в середовищі племен, які склали єдиний руський народ (східні слов’яни або руські слов’яни), вже в IX ст., виникають в процесі міжплемінних схрещень зародки пізнішої міжплемінної диференціації”⁷⁴. З об’єднанням східної гілки слов’ян в одній державі - Київській Русі - “роздроблене в минулому слов’янство злилося в одну сім’ю, зв’язану політичними й культурними узами”⁷⁵. Культуру Київської Русі, за М.С. Державіним, “створював своєю працею весь руський народ, всі племена півночі й півдня, сходу й заходу, що склали його ... Ця культура - рідна для всього руського народу, і її спадщиною до цих пір продовжують жити і великорос, і білорус, і українець”⁷⁶. Вчений вважав, що феода-

льна роздробленість відіграла вирішальну роль в подальшій культурно-історичній долі “руського народу”. В окремих “феодально-обласних об’єднаннях поступово наростали передумови для подальшого поглибленого розвитку ... місцевих господарсько-побутових і культурно-племінних особливостей”. Поступово “в надрах руського народу” складаються три нові “етнографічні й культурно-історичні обласні утворення - великоруси, українці й білоруси”. Ці три народи в складі СРСР утворюють “кожний окремішно особливу націю, і всі разом в своїй єдності - руський народ, як могутнє племінне ціле”⁷⁷.

Таким чином, ми бачимо, що розуміння М.С. Державіним “руського народу” як в минулому, так і в сучасності, є досить оригінальним для етнологічної науки, але, в принципі, воно є одночасно характерним для традиційної російської історіографії. Проте і в теорії М.С. Державіна прихильники концепції існування давньо-руської народності можуть віднайти достатнє підґрунтя.

Більш фахово, ніж М.С. Державін, займається етногенетичними дослідженнями східного слов’янства в ці ж воєнні 40-і рр. визначний радянський медієвіст, член-кореспондент АН СРСР А.Д. Удальцов. В своїх працях вчений фактично започаткував вивчення питань етногенезу в радянській історичній науці⁷⁸. Вперше з теоретичною доповіддю, присвяченою проблемам етнічної еволюції, А.Д. Удальцов виступив у серпні 1942 р. на сесії Комісії етногенезу, на якій розглядалися питання етногенезу народів Східної Азії, що проходила в Ташкенті. Ця доповідь лягла в основу його статті “Теоретические основы этногенетических исследований” (1944)⁷⁹. В ній вченим піднято важливі питання методики та методології етногенетичних досліджень в історичній площині. Виникнення в радянській науці нової дисципліни - етногенетики А.Д. Удальцов пояснює **необхідністю дати відповідь фашистській расовій доктрині походження народів**. Головне завдання своєї статті він вбачає в постановці самого питання про етногенетичні дослідження. В першу чергу історик вважає за необхідне зробити уточнення “основних теоретичних передумов етногенетичних досліджень”. Ці теоретичні передумови можна знайти, як гадає А.Д. Удальцов, в праці Й.В. Сталіна “Марксизм и национальный вопрос” (1913); зокрема ним подається сталінське визначення нації: “Нація є історично усталена стійка спільність людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психологічного складу, що проявляється в спільності культури”. За Й.В. Сталіним, нації виникають при переході від феодалізму до капіталізму; “чистих” націй не буває, вони “складаються з різних рас і племен”⁸⁰. Те, що “чиста раса - абстрактне поняття, оскільки в людському роді її нема”, - ще в 1899 р. змушений був визнати провідний німецький авторитет в галузі расистської соціальної антропології - О.Аммон, який видав працю “Антропология баденців”⁸¹. Однак, цей висновок, не завадив йому й на далі займатися проповіддю расистських поглядів стосовно арійців і неарійців в соціальній структурі суспільств⁸². Важливою в методичному аспекті А.Д. Удальцов вважає розробку наукової термінології етногенетики. Це, в першу чергу, стосується основних етнічних одиниць - плем’я, народ, народність або національність. “В цьому відношенні, - констатує А.Д. Удальцов, - у нас панує повний розбід та різноголосся”⁸³. Вчений робить спробу

подати власні визначення вказаним основним етнічним категоріям. Він згоден зі сталінським визначенням нації; також у відповідності зі сталінською національною теорією А.Д. Удальцов трактує плем'я як поняття етнографічне, а націю - як історичне⁸⁴. Під племенем вчений має на увазі первісне утворення - "дещо первинне, вихідне"; плем'я є характерним для первісної общини. Услід за племенем А.Д. Удальцов виділяє дещо аморфну етнічну категорію - "союз племен". Далі дослідник вичленовує "при переході від первісної общини до класового суспільства" на стадії "військової демократії" особливу етнічну категорію - народ, який з'являється "на основі злиття декількох племен". Процес інтеграції при утворенні народів із племен ускладнюється "внутрішньою диференціацією на класовій основі відносно мови й культури". Поряд з "народом в епоху рабовласницьких і ранніх дофеодальних держав" виникають більші етнічні спільноти, "відносно мови і життєвого укладу", "хоча й менш стійкі, ніж нації, і зі зменшенням кількості загальних ознак", такі спільноти вчений називає **народностями**. Власне дослідник пише, що і на початку феодального періоду можуть існувати як "народи", так і "народності". У зв'язку з тим, що поруч з терміном "народність" в літературі іноді синонімічно використовують й термін "національність", що дає привід для заміщення останнього з терміном "нація", - то в такому разі практичніше, на думку А.Д. Удальцова, вживати термін "народність". Народності бувають різних ступенів спільності⁸⁵. Співвідношення "народ - народність" А.Д. Удальцов ілюструє таким прикладом: "Афінський народ, наприклад, був частиною більш обширної іонійської народності і ще більш обширної народності еллінської"⁸⁶. Як бачимо, в цьому контексті розуміння вченим поняття "народ" приблизно відповідає поняттю "субетнос", яке було вироблене радянською етнографією значно пізніше.

В основі всіх вище названих етнічних категорій, за винятком "нації", "лежать різні ступені спільності відносно мови, території, побуту, матеріальної і духовної культури". Такі спільноти докапіталістичних формацій являються "нестійкими або мало стійкими, відносними". І тим самим вони відрізняються від нації - "історично усталеної стійкої спільноти людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психологічного складу, що проявляється в спільності культури". У відповідності зі Й.В. Сталінін, А.Д. Удальцов підкреслює необхідність для існування нації єдності всіх перелічених ознак, а "якщо відсутня хоч одна ознака, то нація перестає бути нацією"⁸⁷. В написаній 1913 р. Й.В. Сталінін праці "Марксизм и национальный вопрос", стверджувалося, що всі вище названі етнічні категорії не мають нічого спільного з "расою - категорією антропологічною"; чистих в антропологічному плані народів і націй не буває⁸⁸. Подібної думки дотримувалися на початку ХХ ст. і багато російських та українських вчених, згадаємо лише О.Є. Преснякова і видатного українського історика Д.І. Багалія⁸⁹. Базуючись на вченні М.Я. Марра, А.Д. Удальцов вважає, що "процес етногенезу й глотогенезу є результатом не однолінійного розвитку окремого племені або народу, а взаємних зв'язків і схрещень різних племен і народів, які утворюють в цьому процесі схрещень і акультурацій нові етнічні спільноти, нові племена і нові народи". Форми і ступені таких "схрещень та акультурацій", як зазначає вчений, можуть бути

“вельми різноманітними, в залежності і від рівня розвитку, взаємозв’язків племен або народів, і від конкретних історичних умов цього процесу”⁹⁰. Взагалі, за А.Д. Удальцовим, основний процес етногенезу - “це процес розвитку від множинності до єдності, процес етнічної інтеграції”. В той же час паралельно з цим відбувається другорядний процес - “процес етнічної диференціації”. Кожна із цих протилежних тенденцій розвитку “може при цьому отримувати деяке переважання в той чи інший період часу”⁹¹. Хоча всі свої положення він ілюструє прикладами з історії етногенезу різних неслов’янських народів (як-то готи, греки), але надалі вчений їх застосовує і до етногенезу східних слов’ян.

Етногенез східних слов’ян відбувався, за А.Д. Удальцовим, ось яким чином. Первісне ядро слов’янської етнічної спільноти “складається зі схрещення венедів, склавинів і антів”, яких вчений називає народностями. Далі ця “загальнослов’янська народність” схрещується з іншими, близькими їй народностями, “все більше консолідується, і в той же час і диференціюється”. Процеси консолідації і диференціації також спостерігаються і в розвитку східного слов’янства. Первинно, приблизно до VII ст., складається “**загальноруська багатоплемінна народність**”, хоча й з місцевими діалектними і побутовими особливостями, яка до X ст. об’єднується в єдину державу - Київську Русь. Але після “монгольського завоювання Русі і розз’єднання її окремих частин, що попадають кожна в свої особливі історичні умови, посилюється (з XIV ст.) процес диференціації ... процес складання великоросів, білоросів і українців”. Цей процес диференціації, власне, як вважає вчений, “почався ще в період феодальної роздробленості”⁹².

Загалом, якщо реферувати думки А.Д. Удальцова, то шляхи етногенезу можна схематично представити слідуючим чином: первинно - племена, потім - союзи племен, далі, при переході до класового суспільства, - народи, одночасно з останніми і після них - народності; а виникнення націй відбувається при переході до капіталізму⁹³. Ще раз підкреслимо, що в розумінні А.Д. Удальцова народність, не є відповідником нації, оскільки вона - нестійка етноспільнота. В етногенезі східного слов’янства, як бачимо, А.Д. Удальцов випускає проміжну категорію - народ. Але вона присутня в деяких інших працях вченого⁹⁴. У статті “Начальный период восточнославянского этногенеза” (1943) А.Д. Удальцов дещо інакше каже про час утворення східнослов’янської етноспільноти. Тут її виникнення ним відноситься вже до часу Київської держави, коли “з окремих східнослов’янських племен” утворився “великий руський народ”, який він іще називає “**давньоруським народом**”⁹⁵. Взагалі, в цій статті вчений вживає як рівнозначні такі етнічні терміни, як: “руський народ”, “давньоруський народ”, “руські слов’яни”. Тут і в статті “Происхождение славян” (1947) виділяється такий фактор консолідації “давньоруського народу”, як боротьба з зовнішніми ворогами. Щоправда, в праці 1943 р. акцент робиться на утворенні держави (східнослов’янські племена, “що склалися в процесі історії в давньоруський народ, в боротьбі з зовнішніми завойовниками створили свою державу”⁹⁶), а в статті 1947 р. увага зосереджується на утворенні народу (в ході боротьби з зовнішнім ворогом “йде подальше згуртування племен давньоруських слов’ян і утворення ними давньоруського

народу”⁹⁷). В останньому випадку вченим підкреслюється “місцева своєрідність окремих частин” давньоруського народу⁹⁸. Нагадаємо, що дана теза проголошувалася А.Д. Удальцовим і в статті “Теоретические основы ...”: “загальноруській народності” були притаманні “місцеві діалектні та побутові особливості”⁹⁹. У статті 1943 р. дослідник вказує на те, що процес розподілу “давньоруського народу” розпочався лише з XIV ст.¹⁰⁰. Але вже у 1944 р. вчений каже, що в XIV ст. процеси диференціації посилюються¹⁰¹, тобто, якщо продовжити його думку, впливає, що ці процеси почалися раніше. В статті 1947 р. не конкретизується століття, коли почалася диференціація “загальноруської народності”, але вичленовується головний чинник, що “поклав кінець політичній та культурній єдності давньоруського народу”, - татарське завоювання. Після цього завоювання “політичне розз’єднання, яке складалося ще з часів феодальної роздробленості, тепер оформилося, і посилює етнічну й культурну своєрідність окремих областей давньоруського народу, які склалися із окремих племінних об’єднань східного слов’янства”¹⁰². Виокремлення національних білоруської, української мов (російська не згадується), згідно А.Д. Удальцову припадає на XVI ст. “Так розпався, - підсумовує вчений, - давньоруський народ періоду Київської держави на три братніх народи: білоруський, великоруський і український”¹⁰³.

Отже, вчений у вказаних студіях, насамперед, у “Теоретических основах ...” підготував концептуальні засади не тільки для етногенетичних досліджень в цілому, але й для теорії “давньоруської народності” зокрема. Поряд з іншими етнічними категоріями, вчений визначив й категорію народності; показав її місце в етногенетичній ланці “плем’я-нація”. Народність, за А.Д. Удальцовим, є значно більшою спільнотою, ніж народ, яка може виникати поряд з ним в епоху рабовласницьких і ранніх дофеодальних держав; існує народність в феодальний період, а при переході до капіталізму стає підґрунтям для утворення нації. На відміну від нації, народність - менш стійка спільнота, “зі зменшенням кількості загальних ознак”. Вона буває різних ступенів спільності щодо мови, території, побуту, матеріальної й духовної культури. Вченим особливо наголошується, що **процес утворення народності й інших етнічних спільнот не є однолінійним**. Так, народність утворюється лише в процесі схрещення та акультурації з іншими етноспільнотами. Вона схильна як до процесу інтеграції, що є головним, так і до процесу диференціації, кожен з яких може переважати в той чи інший період історії. В “Теоретических основах ...” стосовно етногенезу слов’ян, зокрема їхньої східної гілки, А.Д. Удальцов не знаходить місця для використання такої етнічної категорії як народ. “Загальноруська народність”, яка виникає шляхом диференціації із “загальнослов’янської народності”, близько VII ст. в боротьбі з зовнішніми ворогами консолідується і створює Київську державу. В період феодальної роздробленості починаються процеси диференціації “загальноруської народності” (або “давньоруського народу”), які посилюються після татаро-монгольського завоювання. І приблизно в XIV-XVI ст. формуються три східнослов’янських народи. Якщо в доповіді 1942 р. та теоретичній праці 1944 р. вчений вживає щодо етнічного утворення східних слов’ян термін “народність”, то в статтях 1943 і 1947 рр. - термін “народ”. Проте в останньому випадку А.Д. Удальцов,

ймовірно, першим вводить до наукового обігу словосполучення “**давньоруський народ**”. За теоретичними розробками А.Д. Удальцова, В.В. Мавродін логічно заміняє термінологічне словосполучення “давньоруський народ” на “давньоруську народність”. Лише в 1950 р. А.Д. Удальцов визнав мавродінський термін¹⁰⁴, що від нього, власне сам автор - В.В. Мавродін - між 1946- 1950 рр. відмовлявся.

Приєднався до названих вище вчених в галузі етногенетичних досліджень своїми працями з проблем етногенезу східного слов'янства, в першу чергу білорусів і визначний радянський історик, серб за походженням, академік АН БРСР і член-кореспондент АН СРСР В.І. Пічета. Він також визнавав існування “єдиного руського народу” часів Київської Русі - предка “трьох братніх народів”. В своїй рецензії на розглянуту вище монографію М.С. Державіна В.І. Пічета, між іншим, констатував, що “етногенетичні дослідження в радянській науці - нове явище”, а етногенезом східних слов'ян, власне, займаються тільки М.С. Державін та А.Д. Удальцов¹⁰⁵. По багатьох питаннях, що стосуються проблеми давньоруської народності В.І. Пічета поділяє аргументи та висновки названих вчених. Так, дослідник пише, що “М.С. Державін справедливо відзначає, що східнослов'янські племена утворюють в цілому руський народ і що в період племінних об'єднань не закінчився процес складання великого руського народу”. Але В.І. Пічета підкреслює, що “процес формування руського народу був більш складним і не настільки прямо-лінійним, як припускає М.С. Державін”¹⁰⁶. Історик також приєднується до висновку М.С. Державіна про наявність зв'язків між східними слов'янами, в яких “росла і міцніла своєрідна культура ... спільна в своїх основах для всіх давньоруських племен і яка зосталася спільною як субстрат культури сучасного руського народу в складі трьох братніх народів, що утворюють його - великорусів, українців і білорусів”¹⁰⁷. Далі в цій рецензії В.І. Пічета вказує на особливу складність питання про утворення трьох братніх руських народів. У першу чергу, для з'ясування суті цього питання дослідник вказує на важливість розробки термінологічного апарату, зокрема, таких етнічних категорій, як “народ”, “народність”, “нація”. В.І. Пічета вважає, що з цим завданням справився А.Д. Удальцов в статті “Теоретические основы ...” (1944). В.І. Пічета називає теоретичні основи етногенетичних досліджень, прийняті А.Д. Удальцовим, - “єдино правильними, оскільки дослідник ... виводить їх з положень марксистсько-ленінсько-сталінської теорії”¹⁰⁸. Спираючись на теоретичні розробки А.Д. Удальцова, В.І. Пічета далі подає власну точку зору на процес складання східнослов'янських народів. Схему цього процесу він починає з племінних об'єднань східних слов'ян (племена, як окремі утворення не згадуються), які існували в період первісної общини. Це - поляни, сіверяни, кривичі та ін. При переході від первісної общини до класового суспільства “на основі племінного розподілу виникають племінні князіння - об'єднання територіально-політичного значення - передумова державного ладу”. В цей дофеодальний період суспільно-політичного життя східних слов'ян “створюються передумови для формування нової категорії, - “народу” - на основі злиття кількох племен”. В.І. Пічета, згідно з загальнотеоретичною схемою А.Д. Удальцова, використовує категорію “народ” щодо процесу етногенезу східного слов'янства, хоча сам А.Д. Удальцов у названій статті конкретно по

відношенню до східної гілки слов'ян цього не робить. Саме ж утворення цього народу, на думку В.І. Пічети, відбувається з об'єднанням “слов'янських князів під владою київського князя”, коли вони зливаються в “єдиний народ”. Цю думку дослідник підкріплює посиланням на “Повість времінних літ”. В.І. Пічета відмічає, що “її укладач намагався дати історичне обґрунтування проблеми, звідки “Руская земля стала єсть” - як певна етнічна й політична єдність”¹⁰⁹. Хоча Київська держава в другій половині XI ст. вступає в період феодальної роздробленості, однак, на думку В.І. Пічети, згадана етнічна єдність зберігається до татаро-монгольського нашестя. Саме цей чинник “зупиняє подальший процес остаточного формування єдиного руського народу”. Татарське завоювання, як вважав ще В.О. Ключевський, призвело до “розриву народності”. Цей “розрив народності”, підкреслює В.І. Пічета треба постійно мати на увазі, вивчаючи таке важливе питання, як “питання етногенезу трьох братніх руських народів”¹¹⁰. Зміни після татаро-монгольської навали в соціально-економічних та культурно-політичних умовах привели до утворення названих народів. Паралельно процесу формування “великоруського, українського і білоруського народів, на базі місцевих говорів відбувається формування мов цих народів. Це два паралельних процеси, тісно пов'язаних один з одним”¹¹¹. В основі етногенезу східнослов'янських народів “лежить окреме “племінне схрещення” на базі суспільного розвитку”, їх утворення “відбувається на базі певної економічної, культурної й політичної єдності, на базі зростаючих соціально-економічних й політичних зв'язків”¹¹². Остаточне складання цих слов'янських “народностей, як особливих етнографічних типів, слід віднести приблизно до XVI ст., - часу коли утворилися і народні мови з їх морфологічними і фонетичними особливостями”¹¹³. При цьому В.І. Пічета вказує, що складання російського народу, при наявності своєї держави, відбувалося більш прискореними темпами, аніж формування українського і білоруського народів. Східнослов'янське населення південного заходу, тобто України й Білорусії, в ці часи вчений іще називає “руською народністю”. Тобто В.І. Пічета не чітко використовує терміни “народ” і “народність”, а іноді вживає їх синонімічно. Дослідник так само синонімічно використовує ці терміни і в статті “Возникновение белорусского народа” (1946). Тут він повторює думку про існування “єдиної руської народності” до середини XIII ст. та про “етнічну й культурну єдність Русі”, яка зберігалася до татарської навали¹¹⁴. Однак, процес “етнічного відособлення” почався уже в період феодальної роздробленості¹¹⁵. На відміну від рецензії 1945 р., де зазначається, що три східнослов'янські мови склалися на базі місцевих говорів, в даній праці В.І. Пічета вже стверджує, що “мови трьох гілок єдиного руського народу” виникли на “загальноруській мовній основі”¹¹⁶.

Приєднуючись загалом до положень М.С. Державіна, В.І. Пічета, зокрема, визнає тезу про “єдиний руський народ”, що існує “від минулого до сучасності”. Він погоджується з М.С. Державіним і в тому, що три східнослов'янських народи - “утворюють кожний окремо особливу націю, та всі разом - у своїй єдності - руський народ як могутнє племінне ціле”¹¹⁷.

І нарешті, теж у воєнні роки, питанням етногенезу слов'ян взагалі та східних зокрема, приділив увагу В.В. Мавродін. Передусім даних питань вчений торкається в монографії “Образование древнерусского государства”, яка вийшла в Ленінграді 1945 р. Деякою мірою взірцем для В.В. Мавродіна стало його власне довоєнне науково-популярне видання “Образование русского национального государства” (1939). На його сторінках вчений викладає історію об'єднання російського народу та створення ним своєї централізованої держави. Важливим аспектом цієї книги є висвітлення боротьби російського народу проти іноземних загарбників. Але головним є те, що в праці 1939 р. висловлюються положення аналогічні тим, що й в доробку 1945 р. стосовно етногенезу та роль в цьому процесі держави. Тільки в 1939 р. мова йде про складання “великоруської” народності та створення Російської централізованої держави¹¹⁸, а в 1945 р. - про формування “давньоруської народності” та виникнення Давньоруської держави. Втім, порівняння названих праць В.В. Мавродіна наразі не належить до наших дослідницьких завдань.

Нова монографія В.В. Мавродіна “Образование древнерусского государства” (1945), хоча за формою та змістом відповідає вимогам наукового видання, але за стилем викладення матеріалу наближається до популярного. Популярність стилю обумовлена апологетичністю щодо пафосу подвигів давніх східних слов'ян та русів, що в умовах Великої Вітчизняної війни набувало актуальності. Висвітлення боротьби “руського народу” з зовнішніми ворогами під час утворення Давньоруської держави, її подальшого зміцнення та консолідації “давньоруської народності” - предка українців, білорусів та росіян - в роки боротьби з фашистською Німеччиною посилювало ідею патріотизму та почуття єдності трьох сучасних східнослов'янських народів, згуртовувало їх у цій боротьбі¹¹⁹. Книга В.В. Мавродіна присвячена воїнам Червоної армії, яких він порівнює з богатирями “землі Руської”; воїнам, які в час написання боролися за визволення “древнього Києва”. Як можна здогадуватись, спираючись на текст присвяти: дана монографія писалася В.В. Мавродіном десь у 1943-44 рр., в евакуації¹²⁰. Розглянуті нами вище стаття А.Д. Удальцова “Теоретические основы ...”, монографія М.С. Державіна “Происхождение русского народа ...”, перевидання 1944 р. “Киевской Руси” Б.Д. Грекова та інші проаналізовані праці, які вийшли в 1944-45 рр., В.В. Мавродіном іще не враховані. Це треба мати на увазі при студіюванні нашого питання.

“Образование Древнерусского государства”, на відміну від багатьох праць радянських істориків того часу, в методологічному плані не спиралася на праці Й.В. Сталіна. Окрім того, науковий апарат роботи, вирізнявся поміркованим ставленням щодо посилань на його книги. У першому розділі, присвяченому походженню слов'ян В.В. Мавродін тільки раз посилається на Й.В. Сталіна (“Марксизм и национально-колониальный вопрос” 1937); а в дев'ятому розділі, де мова йде про давньоруську народність взагалі нема жодного посилання. В цілому ж, впродовж всієї монографії вчений посилається на Й.В. Сталіна лише тричі¹²¹. З проблем слов'янського етногенезу в методико-методологічному аспекті В.В. Мавродін, як і інші радянські вчені того часу, зокрема М.С. Державін, А.Д. Удальцов, спирався на праці М.Я. Марра. Звернемо також увагу на той факт, що, не дивлячись на офіційне

ідеологічне засудження історичних поглядів М.С. Грушевського, В.В. Мавродін (як і його вчитель Б.Д. Греков) широко використовує праці українського історика, приєднуючись іноді й до його висновків. В цьому позиція В.В. Мавродіна виступає окремішно від загальноприйнятої серед радянських вчених. Дана обставина стала приводом для осуду історика з боку деяких рецензентів¹²².

У своїй монографії В.В. Мавродін здебільшого вживає для позначення етнічного утворення східних слов'ян часів Київської Русі традиційне для російської історіографії термінологічне словосполучення “руський народ”. Як і в інших радянських істориків (приміром, Б.Д. Грекова, М.С. Державіна) це поняття не має суворого визначеного змісту. Термін же “народність”, який він в дев'ятому розділі вживає з прикметником “давньоруська” (іноді просто - “руська”), В.В. Мавродін вживає саме як етнічну категорію, хоча конкретного визначення їй не дає¹²³. На якій стадії етногенезу виникає “народність” не вказується, хоча із контексту можемо зрозуміти, що ця етнічна категорія слідує за племенами й племінними об'єднаннями. Не даючи чіткого визначення “давньоруської народності”, вчений розкриває своє розуміння її суті через виокремлення факторів, що спричиняють її утворення та спільних рис, які підкреслюють її відносну етнокультурну єдність. Народність, в даному випадку - “давньоруська народність”, згідно В.В. Мавродіну - динамічна етнічна категорія, яка перебуває в процесі формування¹²⁴. Доцільність введення в науковий обіг нового термінологічного словосполучення - “давньоруська народність” - для означення етнічного утворення східної гілки слов'янства періоду Київської Русі, вчений ніяк не обгрунтовує. Лише побіжно зауважує, що воно “точніше”, ніж “руська народність”¹²⁵.

В даній монографії, як і в “Очерках по истории Левобережной Украины”, знову повторюється теза про “примітивний характер об'єднання руських земель і племен” в період існування Київської держави¹²⁶. Однак, в праці 1945 р., яка власне й присвячена утворенню Давньоруської держави, вже підкреслюється той момент, що Київська держава об'єднала східне слов'янство в єдиний державний організм, гуртувала та посилювала його, “створювала умови для подальшого зміцнення спільності мови, побуту, культури”; держава виконувала функцію охорони кордонів “земель руського народу”, вона “росла й посилювалася” в боротьбі з зовнішнім ворогом. Таким чином, історичний розвиток східного слов'янства в часи Київської Русі - “пройшов під знаком незалежності, могутності та слави”. Це був “ранній ступінь формування руської народності, яка поклала початок і великоросам, і українцям, і білорусам”¹²⁷. Напевно, в контексті актуалізації В.В. Мавродін підкреслює, що Київ, “мати городом руським” був “найдавнішим центром етногенезу слов'ян і центром східнослов'янської культури”¹²⁸. Саме київський діалект, на думку В.В. Мавродіна, “висунувся в якості загальноруської мови”, він був покладений в основу міських загальноруських говорів, які утворили своєрідний міський “койне”, в якому “різні племінні відмінності були згладжені”¹²⁹.

Взагалі мовні питання, за В.В. Мавродіном, головні при визначенні етнічних питань. Історик особливо підкреслює, що “... зміни в бік єдності в етнокультурному вигляді руського населення Східної Європи ідуть передусім по лінії встановлення

єдності в мові, так як мова - основа народності”¹³⁰. Народність - поняття етнічне, тому, досліджуючи “давньоруську народність”, - потрібно досліджувати питання етнічного порядку, тобто “в першу чергу, - мовного”¹³¹. Висуваючи на перший план мову, як основу народності, В.В. Мавродін в цьому місці посилається на працю В.І. Леніна “Национальный вопрос”¹³². Але ж ця думка впливає із давньоруських літописів і узгоджується з біблійною традицією, що її додержувалися й руські літописці; вона присутня й прийнятна в історичних працях багатьох дореволюційних вчених, на яких сам же В.В. Мавродін і посилається в різних місцях монографії, торкаючись тих чи інших питань історичного розвитку давньоруської доби. Серед дореволюційних істориків, зокрема її постулює в контексті “Повісті временних літ” Д.І. Багалій: “...мова - є основою народності”¹³³. А в іншій роботі, аналізуючи “Повість ...” Д.І. Багалій пише, що в уяві літописця “народність і мова” поняття тотожні, отже, говорячи про єдність слов’янської і руської мови, “він встановлює єдність слов’янської і руської народності”¹³⁴.

Серед істориків, фундаторів концепції “давньоруської народності”, тільки В.В. Мавродін так акцентує увагу на мовному факторі. Згадаємо, що О.Є. Пресняков, на якого він посилається з іншого приводу, взагалі не вважав мову головною ознакою народності¹³⁵. В своїх мовних аргументах В.В. Мавродін передусім опирався на праці видатних радянських мовознавців С.П. Обнорського та Ф.П. Філіна. Саме за С.П. Обнорським історик виділяє мовні процеси, які відбувалися в містах Русі ще до появи писемності. В містах “почала формуватися спільна розмовна мова з масою політичних, юридичних, господарських термінів, з іноземними запозиченнями, що відображала складну структуру суспільного ладу Русі X-XI ст.”¹³⁶. Також В.В. Мавродін виділяє мову давньоруських епосів, билин, сказань, що теж створювалися в містах, називаючи цю мову своєрідним “народним мовним койне”. Таким чином, ще в дописемні часи в Давній Русі почала складатися в містах та їх околицях “загальноруська розмовна мова, в якій діалектні особливості були вже згладжені”. В основу ж давньоруської літературної мови, яка почала оформлюватися в XI ст., була покладена “давньоцерковнослов’янська писемність і мова міських “русів”, давньоруська розмовна мова”¹³⁷. “Давньоруська літературна мова, - підкреслює В.В. Мавродін, - була літературною мовою всіх східних слов’ян”, була “єдиною мовою для всієї Русі”, хоча водночас “не мала єдиних норм”. Отже, як підсумовує історик, “формування давньоруської народності... відбилося передусім в складанні загальноруської розмовної, а згодом і літературної мови”¹³⁸.

Головним фактором формування давньоруської народності вчений називає утворення і сам факт існування Давньоруської держави. Її існування, зокрема привело і до подальшого укріплення спільності мови. Київська держава політично об’єднала східнослов’янські, “руські”, племена, з’єднала їх спільністю політичного життя, культури, релігії, спільною боротьбою з зовнішніми ворогами та спільними інтересами на міжнародній арені, історичними традиціями, сприяла появі та закріпленню поняття єдності “Русі та руських”. В основі названого процесу лежала не тільки спільність походження східних слов’ян та їх побуту, але й єдність історично

виготовлених форм суспільно-політичного, державного життя, єдність культури та релігії, спільність традицій, державних кордонів та інтересів¹³⁹.

Серед факторів, які сприяли формуванню єдиної народності, В.В. Мавродін вказує на такі, як динамічні торгові зв'язки, що розвиваються між окремими областями, господарювання “княжих мужів”, розширення і розповсюдження княжої домінальної адміністрації, освоєння княжою дружиною, боярами, їх “отроками” нових земельних просторів, полуддя, збір данини, суд, розселення і колонізація, спільні походи, поїздки тощо. Всі ці фактори, відзначає дослідник, у їх сукупності “поступово руйнували культурну, мовну, племінну й територіальну “роз’єднаність”¹⁴⁰.

Після мовного чинника слід назвати інший важливий фактор, що теж визначає народність як етнічне поняття, - “національна самосвідомість, усвідомлення себе, як “єдиної народності”¹⁴¹. Наявність цього чинника у “руського народу” Київської Русі, серед розглянутих нами дослідників, визнавали Б.Д. Греков і М.С. Державін. Із дореволюційних істориків наявність національної самосвідомості у “руських” Київської Русі і періоду феодалної роздробленості (“обласного періоду”) визнавав, зокрема Д.І. Багалій¹⁴². Аргументуючи наявність національної самосвідомості в часи Київської Русі, В.В. Мавродін, як і названі вчені, спирається на давньоруські писемні джерела - “Повість временних літ”, “Слово про закон і благодать”, “Слово о полку Ігоревім” тощо¹⁴³. Почуття “єдності народності” або національна самосвідомість, породжувала, на думку В.В. Мавродіна цілу сукупність ознак єдності або спільності. Це - “спільність мови, культури, спільність політичного життя, спільні походи і війни, спільна боротьба з ворогами, єдність релігії, спільність побуту, звичаїв, повір’їв, єдність законів ...”, - тобто, взагалі вся сукупність “загальноруської матеріальної й духовної культури”¹⁴⁴. Більш детально вчений зупиняється на такій ознаці єдності або спільності народності, як культура Київської Русі, яка була “більш-менш однорідною, більш-менш єдиною за своїм характером”. Цю спільність культури В.В. Мавродін ілюструє на прикладі архітектури. Спільні риси у дерев’яному зодстві українських Карпат та російської Півночі однозначно вказують на їх спільну основу, що була закладена в Київську добу й раніше¹⁴⁵. Спільність походження відображає також, на думку вченого, народно-ужиткове мистецтво українців, білорусів, росіян¹⁴⁶. Свою аргументацію щодо єдності та спільності культури Київської Русі В.В. Мавродін будує на працях відомих істориків культури та мистецтвознавців - І.Грабаря, М.М. Вороніна, Л.О. Дінцеса, М.К. Каргера та ін.

Необхідно підкреслити, що В.В. Мавродін у зазначеній монографії не переоцінював ступеня етнічної єдності у східнослов’янських племен. Адже, на його думку, давньоруська народність не була одноманітною¹⁴⁷, вона зберігала “яскраві, живі сліди етнічної, племінної строкатості в діалектах, матеріальній, духовній культурі”¹⁴⁸. До того ж В.В. Мавродін в цій праці неодноразово наголошує, що процес складання давньоруської народності не завершився¹⁴⁹. “Руські” ІХ-ХІ ст. тільки почали об’єднуватися в певний етнічний масив, про них можна казати, “як про єдину народність, яка перебувала в стані утворення, але, правда, так до кінця і не створилася”¹⁵⁰. В той же час ця народність, на думку дослідника, дала початок всім

трьом слов'янським народностям Східної Європи, а “Київська Русь була колицкою всіх трьох братніх слов'янських народів, київський період був їх далеким дитинством”¹⁵¹. Проте, згідно В.В. Мавродіну, Київська держава не тільки не вспіла, але “не могла злити східнослов'янські племена в єдину народність”¹⁵². Головну причину того, що процес складання давньоруської народності перервався історик вбачав у феодальній роздробленості, яка розчленила давньоруську народність на частини, створила передумови виникнення етнічних утворень відповідних значним самостійним феодальним державам¹⁵³. Окрім феодальної роздробленості призупинили процес утворення “єдиної, давньоруської народності в межах Київської держави”, також і “Батієва навала, татарське іго, “погибель Русської землі”, загарбання земель Русі шведами, ... німецькими рицарями, литовцями, поляками, угорцями, молдаванами, татарами...”.

“Визначне значення” київського періоду в історії всіх східнослов'янських народів, на думку В.В. Мавродіна, полягає в тому, що “саме в ці віки складалося те спільне в мові, побуті, культурі, релігії, в моральному та психологічному укладі, що визначило собою кровні тісні зв'язки, які об'єднали всі три слов'янських народи Східної Європи в єдине, нерозривне ціле”¹⁵⁴. Відзначимо, що В.В. Мавродін ширше розкриває тезу Б.Д. Грекова про “визначне значення” київського періоду. Порівняно короткого періоду Київської держави, як вважає В.В. Мавродін, “виявилося достатньо для того, щоби створити етнічне утворення... яке збереглося у вигляді того спільного, що об'єднує російський, український та білоруський народи”¹⁵⁵. Як бачимо, в останніх тезах вчений наблизився до положення О.Є. Преснякова, М.С. Державіна, В.І. Пічети та ін. про “триєдиний руський народ”, однак залишився на позиції, яка визнає існування, хоча і споріднених, але все ж окремих східнослов'янських народів.

Таким чином, в “Образовании Древнерусского государства”, зокрема, в дев'ятому розділі В.В. Мавродін дещо розвинув концепцію стосовно етнічного утворення східних слов'ян доби Київської Русі. Однак, теоретичного обґрунтування концепції, особливо, в етногенетичному аспекті, не знаходимо й тут. Взагалі, дана праця В.В. Мавродіна порівняно з його “Очерками по истории Левобережной Украины” та іншими наступними монографіями, виглядає “сирою”, чернетковою, тезовою, написаною поспіхом та декларативно. Це, напевне, можна пояснити умовами евакуації в Саратові та дещо популярно-пафосним характером стилістики самої монографії, пов'язаним з війною. Все ж у рецензії на монографію С.О. Покровський пише, що вона “спирається на надзвичайно багатий матеріал досліджень радянських археологів, що ввели в науковий обіг велику кількість нових даних, на висновки радянської школи мовознавства та праці з етногенезу окремих народів”, а “основні положення автора з питання етногенезу східного слов'янства не викликають заперечень і відповідають сучасному рівню радянської історичної науки”¹⁵⁶. Також і К.В. Базилевич зауважує, що “Образование Древнерусского государства” “стало спробою узагальнити результати праць радянських істориків на ділянці давньої історії слов'ян і Київської Русі”¹⁵⁷.

Головною заслугою В.В. Мавродіна та знаковою подією в формуванні концепції, стало введення ним в даній монографії до наукового обігу нового, більш вдалого та науково коректного термінологічного словосполучення щодо означення етнічного утворення східних слов'ян доби Київської Русі - **“давньоруська народність”**. До цієї назви близько підійшов і А.Д. Удальцов. Він запропонував терміни - **“давньоруський народ”** (1943) та **“загальноруська народність”** (1944). Прикметник **“давньоруський”** побутував у загальноприйнятих словосполученнях - **“давньоруська мова”**, **“давньоруська література”**, **“давньоруська культура”** навіть **“давньоруське суспільство”** тощо. Він давав можливість розрізняти першопочаткові етапи розвитку від наступних - у мові, літературі, культурі та ін. усіх трьох східнослов'янських народностей (згодом націй). Логічно було використати його в парі з етнічною категорією, яка на тому етапі етногенезу східного слов'янства, згідно ж етногенетичній теорії А.Д. Удальцова, відповідала терміну - **“народність”**. Не зважаючи на це, мавродінське словосполучення тривалий час не сприймалося в радянській гуманітарній науці (приблизно до 1950-1951 рр.). Зате, згодом воно настільки прижилося, що стало невід'ємним від самої теорії, суть, якої, власне, полягає в сукупності поглядів на ступень етнічної єдності й стійкості східних слов'ян. Вдала назва стає символом концепції, бо вона є, за висловом видатного російського філософа О.Ф. Лосева, - **“знаряддя спілкування з предметами і ареною ... свідомої зустрічі з їх внутрішнім життям”**, знати ім'я або назву предмета - **“означає бути в стані спілкування й інших приводити до спілкування з предметом, бо ім'я і є сам предмет в аспекті своєї зрозумілості до інших, у аспекті своєї комунікативності з усім іншим”**¹⁵⁸. Напевно, цей феномен імені або назви призвів у випадку з концепцією **“давньоруської народності”** до того факту, що багато дослідників почало вважати, що саме В.В. Мавродін першим поставив питання про давньоруську народність. Про це пише навіть учень та наступник В.В. Мавродіна на посаді декана істфаку ЛДУ - І.Я. Фроянов, не кажучи вже про інших¹⁵⁹. Якщо виходити з того, що назва, все ж таки, не є тотожною самій концепції, то слід визнати помилковість попереднього твердження. Дійсно, в дев'ятому розділі своєї монографії В.В. Мавродін, одним з чотирьох питань, ставить питання під назвою - **“Проблема давньоруської народності”**. Зазначимо тут, що вчений, власне, так і не дає відповіді - в чому ж, конкретно полягає проблема або проблеми. Він лише (досить абстрактно і в популярній формі) концептуально викладає свою точку зору стосовно характеру етнічного утворення східних слов'ян періоду Київської Русі та вживає щодо цього нову назву. Але дослідник ставить ще три питання: **“Роль варягів в утворенні давньоруської держави”**, про **“Терміни “Русь”, “руси”, “рос” та про “Значення доби Київської держави в історії великоруського, українського та білоруського народів”**¹⁶⁰. Із цього контексту стає зрозумілим, що вчений всі ці питання ставить **собі** й дає на них свої відповіді, не претендуючи на первинність їх наукової постановки. Вживанням слова **“проблема”** стосовно питання давньоруської народності, В.В. Мавродін, напевно, бажав підкреслити проблемний характер тієї концепції, яка, власне, в основних моментах вже була практично виокремлена в

працях О.Є. Преснякова та радянських дослідників кінця 30 - першої половини 40-х рр. XX ст.

Таким чином, набутки радянської гуманітарної науки 20-30-х рр., зокрема історії, археології, мовознавства, історії культури тощо ще перед війною досягли ступеню “критичної маси” і уможливили реалізацію перших підходів до створення класичної для радянської історичної науки концепції про Києво-Руську спадщину та етноутворення східних слов’ян названого періоду. Але найбільший прорив в цьому процесі стався в роки Великої Вітчизняної війни, коли ці питання надзвичайно актуалізувалися самим життям; ідея єдності та рівноправності трьох слов’янських народів Східної Європи набула, можливо, вирішальної ваги в справі духовно-патріотичної мобілізації слов’янських народів у боротьбі зі смертельнонебезпечним, спільним для них ворогом. Розробками цих питань майже одночасно зайнялися провідні вчені - представники історичної науки всіх трьох слов’янських народів. Серед них особливо потрібно виділити відомих медієвістів - українця М.Н. Петровського та росіянина А.Д. Удальцова. Перший з них сформулював основні положення та аргументи стосовно ознак єдності та спільності “єдиного народу” Київської Русі - предка українців, білорусів, росіян. А другий - розробив теоретичне підґрунтя для етногенетичних досліджень, визначив основні етнічні категорії та їх історичну еволюцію. Завершальною ланкою процесу виникнення концепції “давньоруської народності” стала праця В.В. Мавродіна “Образование Древнерусского государства”. Незважаючи на її деяку декларативність, саме в ній було зроблено постановку проблеми і дано майже в сакральний спосіб сутнісне найменування концепції. В дев’ятому розділі цієї монографії В.В. Мавродін сформулював основні характерні риси концепції, яких не вистачало в працях його попередників.

Отже, поява етногенетичних досліджень в СРСР обумовлювалася необхідністю дати наукову та ідеологічну відповідь нацистській расовій теорії, що була невід’ємною ідеологічною складовою фашистської агресії. Згідно цієї теорії “недолюдками” оголошувалися представники слов’янських народів, фальсифікувалися їх етногенез та історія. Всі слов’янські країни, окрім Болгарії, зазнали агресії з боку нацистів. Тому відродження, в деякій мірі, ідей панславізму, а точніше, - слов’янської єдності під час Другої світової війни мало позитивне значення. В цьому контексті було також прискорено, розпочату ще перед війною, розробку теорії про єдину східнослов’янську народність періоду Київської Русі.

¹ Про історіографічні погляди цього науковця з питань виникнення теорії “давньоруської народності” вже доводилося писати. Див.: Юсова Н.М. Виникнення концепції “давньоруської народності” в радянській історіографії: кінець 30-х - 1954 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. К., 2001. Вип. 14 С.410-432.

² Залізняк Л. Про лехітських прашурів росіян та давньоруську народність // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура.. Київ, 2000. Книга 1/2. Доповіді та повідомлення. С.127.

³ До речі, патріотичне піднесення у східних слов’ян в часи німецько-фашистської навали було адекватним вимогам життя. І сприяння цьому піднесенню можновладців із “кремлівських кабінетів” було цілком доречне.

- ⁴ Юсова Н. Зародження теорії “давньоруська народність” в історичній науці СРСР // Український історичний збірник. 2001. К., 2002. - С.33-78.
- ⁵ Докладніше див.: Юсова Н. Зародження теорії “давньоруська народність” ...
- ⁶ Див., наприклад, огляд розвитку історичної науки в Радянськiм Союзi станом на 1942 р.: Двадцять п'ять лет исторической науки в СССР. М.-Л., 1942. 288 с.
- ⁷ Пресняков А.Е. Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII-XV столетий. Пг., 1918; Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. М., 1938-1939. Т.1-2.
- ⁸ Коваль В.С. “Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма / Киев, 1989. С.106-109.
- ⁹ Г.Гегель. Сочинения. М.-Л., 1935. Т.8: Философия истории. С.329-330.
- ¹⁰ Аржанов М. Гегельянство на службе германского фашизма: критика неогегельянских теорий национализма. М., 1933.
- ¹¹ О недостатках и ошибках в освещении истории немецкой философии конца XVIII и начала XIX веков.// Большевик. 1944. №7/8. С.14-19.
- ¹² Gobineau J. Essai sur l'inegalite des races humaines. Paris, 1853-1855. Т.1-4.
- ¹³ Коваль В.С. “Барбаросса” ... С.116-118.
- ¹⁴ Chamberlain H.S. Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts. Munchen, 1899. Bd. 1/2/. S. 8. 17, 122-138, 230-234, 255-329...
- ¹⁵ Коваль В.С. “Барбаросса”... С.120-122.
- ¹⁶ Там само. С.542-543.
- ¹⁷ Нюрнбернский процесс над главными немецкими преступниками: Сб. Материалов: В 7 тт. М., 1957-1961. Т.3. С.358, 361.
- ¹⁸ Безыменский Л.А. Разгаданные загадки третьего рейха. 1933-1941. М., 1984. С.331-335.
- ¹⁹ Там само. С.336
- ²⁰ Там само. С.355 - 358.
- ²¹ Расовые теории на службе фашизма./ Сб. ст. К., 1935; Против фашистской фальсификации истории. М.-Л., 1939. 445 с.
- ²² Натович Ф.И. Фашизм и фальсификация исторической науки // Против фашистской ... С.5-34.
- ²³ Кагаров Е.А. Фальсификации истории раннегерманского общества фашистскими лжеучеными //Против фашистской ... С.83-103; Косминский Е.А. Средние века в изображении германских расистов //Против фашистской ... С.104-134.
- ²⁴ Грацианский Н.П. Немецкий “Drang nach Osten” в фашистской историографии // Против фашистской ... С.135-155; Тарле Е.В. “Восточное пространство” и фашистская геополитика //Против фашистской ... С.259-279.
- ²⁵ Панкратова А.Н. Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны // Двадцать пять лет исторической науки в СССР ... С.38.
- ²⁶ Пресняков А.Е. Лекции по ... Т.І С.10-11.
- ²⁷ Там само. С.12; Детальніше див.: Юсова Н. Зародження теорії “давньоруська народність”
- ²⁸ Пресняков А.Е. Лекции ... Т.1. С.6.
- ²⁹ Там само. С.1-10.
- ³⁰ Пресняков А.Е. Задачи синтеза протоисторических судеб Европы // Лекции ... Т.1. С.245-259.
- ³¹ Цит. за: Пресняков А.Е. Задачи синтеза ... С.256.
- ³² Там само. С.257 и др.
- ³³ Рубинштейн Н.Л. От редакции // Лекции ... М., 1938. Т.1. С.IV.

³⁴ Там само. С.5.

³⁵ Див., наприклад: Базилевич К.В. Победа славянских народов в вековой борьбе против немецких захватчиков и немецкой тирании / Стеногр. Публ. Лекции. М., 1945. 20 с.; Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. М.-Л., 1942. 68 с.; Его же. Борьба Руси за создание своего государства. М.-Л., 1945. 79 с. и другие работы; Мавродин В.В. Народные движения против иноземных захватчиков в Древней Руси. Л., 1945. 52 с. и другие работы.

³⁶ Петровський М. Київська Русь - спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. Ч.І. Уфа, 1942. Доповіді відділу суспільних наук. С.5-22.

³⁷ Там само. С.5.

³⁸ Там само. С.5.

³⁹ Нариси з історії України./ Під заг. ред. С.М. Белоусова. К., 1937. Вип.І. С.81.

⁴⁰ Петровський М. Вказ. пр. С.6.

⁴¹ Там само. С.6.

⁴² Там само. С.9-14.

⁴³ Там само. С.14-22.

⁴⁴ Про погляди академіка Б.Д. Грекова нами буде сказано дещо пізніше, де й знаходиться конкретне посилання на зазначену думку вченого.

⁴⁵ Аналогічно зробимо посилання й щодо тези В.В. Мавродіна.

⁴⁶ Пресняков А.Е. Лекции ... Т.1. С.8.

⁴⁷ Петровський М. Вказ. пр. С.6.

⁴⁸ Див.:Толочко П.П. Древняя Русь. К., 1987. С.135.

⁴⁹ Петровський М. Вказ. пр. С.13-14.

⁵⁰ Див.: Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С.401, прим.23.

⁵¹ Історія України. / Під ред проф. М.Н. Петровського. Уфа, 1943. Т.1. С.98.

⁵² Гудзий Н. “Слово о полку Игореве” // Исторический журнал. 1938. № 7. С.13. Гудзій М. - визначний українсько-російський дослідник історії літератури.

⁵³ Історія України. / Під ред. проф. М.Н. Пеотровського... Т.І. С.81.

⁵⁴ Зауважимо, що критика норманістської школи, яка доводилася до абсурду, - це є явище вже післявоєнного часу. Воно було суто політичною компанією в контексті боротьби з “космополітизмом”. Див.: Авдусин Д.А. Современный антинорманизм // Вопросы истории. 1988. № 7. С.23-34.

⁵⁵ Для порівняння висловленого положення варто навести тезу В.Д. Барана: “... історики радянського періоду... — К.Г.Гуслистый, В.Й.Довженок, Б.Д.Греков, М.Н. Тихомиров, Б.О.Рибаков та ін. - дотримувалися офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави, розглядаючи цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східнослов'янських племен...” (Баран В.Д. Давні слов'яни. К., 1998. С.151). Зауважимо, що офіційний “вульгарний антинорманізм” почав утверджуватися в радянській науці десь з початком “холодної війни”. До цього часу антинорманістські положення провідних радянських істориків були цілком конструктивними й науковими. Див.: Авдусин Д.А. Современный антинорманизм ...С.28-29.

⁵⁶ Авдусин Д.А. Современный антинорманизм ...С.26-29.

⁵⁷ Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. М.-Л., 1942. С.68.

⁵⁸ На нараді радянських істориків в ЦК ВКП(б), що проходило в травні-червні 1944 р., під час засідання 10 червня Б.Д. Греков в своїй доповіді зазначив, що “боротися з варяжським питанням потрібно, але не можна спотворювати факти. Північна Русь була пов'язана зі

Скандинавією, - треба цей факт пояснити, а не перекреслювати”. Див.: Письма Анны Михайловны Панкратовой (вступительная статья Ю.Ф. Иванова). Вопросы истории. 1988. № 11. С.70.

⁵⁹ Там само. С.7.

⁶⁰ Греков Б.Д. Первый труд по истории России // Исторический журнал. 1943. № 11/12. С.67.

⁶¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М.-Л., 1944. С.75.

⁶² Греков Б.Д. Киевская Русь. М.-Л., 1939. С.7.

⁶³ Докладніше див.: Юсова Н. Зародження теорії “давньоруська народність” ...

⁶⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. М.-Л., 1944. С.309.

⁶⁵ Там само. С.335.

⁶⁶ Там само. С.335.

⁶⁷ Письма Анны Михайловны Пакратовой ... С.70.

⁶⁸ Покровский С.А. Киевская Русь в работах советских историков // Советская книга. 1946.

№ 34. С.18-19.

⁶⁹ Козаченко А.И. Древнерусская народность - общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // Советская этнография. 1954. № 2. С.4.

⁷⁰ Див.: Державин Н.С. Об этногенезе древних народов Днепровско-Дунайского бассейна // Вестник древней истории. 1939. № 1.

⁷¹ Державин М.С. Происхождение русского народа - великорусского, украинского, белорусского. М., 1944. С.48.

⁷² Там само. С.48.

⁷³ Там само. С.48.

⁷⁴ Там само. С.51, 93.

⁷⁵ Там само. С.93.

⁷⁶ Там само. С.87-88.

⁷⁷ Там само. С.97-98.

⁷⁸ Ще в 1949 р. С.О. Токар'юв пише, що етногенетична теорія в радянській науці потерпає від значних прогалин, вона, можна вважати, не є розробленою. В той же час, цей етнограф в своїх теоретичних викладках базується на міркуваннях А.Д. Удальцова. Див.: Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза. // Советская этнография. 1949. №3. С.12-36.

⁷⁹ Удальцов А.Д. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. 1944. Вып.1, № 6. С.252 .

⁸⁰ Там само. С.253.

⁸¹ Ammon O. Zuz Antropologie der Badener. Jena, 1899. S.71.

⁸² Коваль В.С. “Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма / Киев, 1989. С.118.

⁸³ Удальцов А.Д. Теоретические основы этногенетических... С.253; порівняй з Пресняков А.Е. Лекции ... Т.1. С.5.

⁸⁴ Згадаймо, що О.Є. Пресняков теж трактує категорію народність як історичне поняття. Див.: Пресняков А.Е. Лекции ... Т.1. С.12.

⁸⁵ Удальцов А. Теоретические основы ... С.254-255.

⁸⁶ Там само. С.255.

⁸⁷ Там само. С.255.

⁸⁸ Там само. С.255.

- ⁸⁹ Пресняков А.Е. Лекции .. Т.1. С.6; Багалий Д. Русская история. Часть I: до половины XIII ст. (домонгольский период). Харьков, 1909. С.75. (“Взагалі важко допустити існування якої би то не було народності в її чистому виді, без домішки іншої”).
- ⁹⁰ Удальцов А.Д. Теоретические основы ... С.256-257.
- ⁹¹ Там само. С.258.
- ⁹² Там само. С.257-258.
- ⁹³ Там само. С.257.
- ⁹⁴ Див., наприклад: Удальцов А. Начальный период восточнославянского этногенеза // Исторический журнал. 1943. № 11-12. С.72. Він же. Происхождение славян // Вопросы истории. 1947. № 7. С.100.
- ⁹⁵ Удальцов А. Начальный период восточнославянского ... С.72.
- ⁹⁶ Там само. С.72.
- ⁹⁷ Удальцов А.Д. Происхождение славян ... С.100.
- ⁹⁸ Там само. С.100.
- ⁹⁹ Удальцов А. Теоретические основы ... С.258.
- ¹⁰⁰ Удальцов А. Начальный период ... С.72.
- ¹⁰¹ Удальцов А. Теоретические основы ... С.258.
- ¹⁰² Удальцов А.Д. Происхождение славян ... С.100. Аналогічні погляди вченим висловлювалися в статті: Теоретические основы ... С.258.
- ¹⁰³ Удальцов А.Д. Происхождение славян ... С.100.
- ¹⁰⁴ Удальцов А.Д. Происхождение славян в свете новейших исследований / Стенограмма публичной лекции. М., 1950. С.18.
- ¹⁰⁵ Пичета В. [Рецензия:] Державин Н. Происхождение русского народа великорусского, украинского, белорусского. М., 1944. // Вопросы истории. 1945. № 1. С.125.
- ¹⁰⁶ Пичета В. Вказ. праця. С.122.
- ¹⁰⁷ Там само. С.122.
- ¹⁰⁸ Там само. С.123.
- ¹⁰⁹ Там само. С.123.
- ¹¹⁰ Там само. С.123.
- ¹¹¹ Там само. С.123.
- ¹¹² Там само. С.124.
- ¹¹³ Там само. С.124.
- ¹¹⁴ Пичета В. Образование белорусского народа // Вопросы истории. 1946. № 5-6. С.29, 19.
- ¹¹⁵ Там само. С.18.
- ¹¹⁶ Там само. С.18.
- ¹¹⁷ Пичета В. [Рецензия:] ... С.123.
- ¹¹⁸ Мавродин В.В. Образование русского национального государства. М., 1939. 196 с.
- ¹¹⁹ До речі, В.В. Мавродин сконцентрував показ основних моментів боротьби проти загарбників Давньої Русі в популярній брошурі “Народные движения против иноземных захватчиков в Древней Руси”, яка теж вийшла в Ленінграді в лютому 1945 р.
- ¹²⁰ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С.3.
- ¹²¹ Там само. С.9.
- ¹²² Див.: Базилевич К.В. Из истории образования древнерусского государства // Большевик. 1947. № 5. С.55.
- ¹²³ Мавродин В.В. Образование Древнерусского. С.392.
- ¹²⁴ Там само. С.395.

-
- 125 Там само. С.395.
- 126 Там само. С.227.
- 127 Там само. С.227.
- 128 Там само. С.227.
- 129 Там само. С.393.
- 130 Там само. С.392.
- 131 Там само. С.392.
- 132 Там само. С.392, 430; Ленин В.И. Национальный вопрос (тезисы по памяти) // Ленинский сборник. Т. XXX. С.62.
- 133 Багалеи Д.И. Русская история. Т.1. Княжеская Русь. М., 1914. С.359.
- 134 Багалеи Д. Русская история. Ч.1.: до половины XIII столетия (домонгольский период). Х., 1909. 95.
- 135 Пресняков А.Е. Лекции по... Т.1. С.6-7.
- 136 Мавродин В.В. Образование Древнерусского ... С. 393.
- 137 Там само. С.394.
- 138 Там само. С. 395.
- 139 Там само. С.395-402.
- 140 Там само. С.392.
- 141 Там само. С.396.
- 142 Багалеи Д.И. Русская история. Т.1. Княжеская Русь. С.335-337.
- 143 Мавродин В.В. Образование Древнерусского ... С.396-397.
- 144 Там само. С.396-397.
- 145 Там само. С.398.
- 146 Там само. С. 399-400.
- 147 Там само. С.400.
- 148 Там само. С.401.
- 149 Там само. С.395, 401.
- 150 Там само. С.395.
- 151 Там само. С.401.
- 152 Там само. С.395.
- 153 Там само. С. 400-401.
- 154 Там само. С.402.
- 155 Там само. С.402.
- 156 Покровский С.А. О начале русского государства // Вестник древней истории. 1946. № 4. С.101.
- 157 Базилиевич К.В. Вказ. праця. С.51.
- 158 Лосев А.Ф. Философия имени. М., 1990. С.49, 125
- 159 Фроянов И.Я. Вказ. пр. С.10.
- 160 Мавродин В.В. Образование Древнерусского ... С.380.